

Kovács Dávid :
FRANCIA ÉS MAGYAR KOLLOKÁCIÓK
Tézisfüzet

Témavezetők: Jean-Pierre Goudaillier et Balogh Péter

Bevezető

A kollokáció jelenségének a vizsgálata több évtized óta a lexikológiai és lexikográfiai kutatások fontos területét képezik. Ezek a vizsgálódások alapvetően két nagy csoportba sorolhatók: gyakorisági mutatók vizsgálata (angolszász területen), ill. szemantikai tulajdonságok vizsgálata (frankofón területen). Munkánk a gyakoriság szempontját figyelemmel kívül hagyva teljes mértékben a frankofón megközelítést követi.

Tanulmányaink során arra a következtetésre jutottunk, hogy – az alább felsorolt okok miatt – a kollokáció jelenségének a teljes újragondolása szükséges ahhoz, hogy egy, a szakirodalom által eddig javasolt definíciókhoz képest pontosabb és szigorúbb meghatározást tudjunk adni a jelenségre. Minderre a következő meglátások ösztönöztek:

1. A kollokációs elemek jelentésének az elemzése többnyire nem kielégítő a témával foglalkozó munkákban.
2. A felcserélhetőség korlátozottságát nem pusztán nyelvhasználati sajátosságok magyarázhatják, hanem a kollokációs elemek „belső” és kookkurrens viszonyában is megjelenő szemantikai tulajdonságok is, melyeket a szakirodalom többnyire nem szokott figyelembe venni.
3. A kétnyelvű, komparatív megközelítést érvénytelennek tartjuk, amennyiben a vizsgálódásnak nincsenek didaktikai célkitűzései.
4. A kompozicionalitás elemzése gyakran hiányosságokat mutat a szakirodalomban.
5. A különböző szemantikai státuszok (bázis és kollokatív) nem diszkriminatív volta a definíció szempontjából érvénytelenné teszi ennek az erre való használatát.

Klasszifikációnkat a jelentés-szöveg elméleti keretén belül hoztuk létre. E modell szerint minden természetes nyelv egyfajta megfeleltetési rendszer, amely különböző elemek és eljárások segítségével egy jelentést egy kijelentéshez (jelentés → szöveg) és egy kijelentést egy jelentéshez (szöveg → jelentés) köt. Noha ebben az elméletben a második posztulátum szerint nagyobb szerep jut az előbbi megfeleltetésnek, munkánk során mégis az utóbbit alkalmaztuk, hiszen célunk az volt, hogy egy adott, létező kifejezéshez (kijelentéshez /

szöveghez) kössünk egy jelentést. Mindezt a parafrázis és a szemantikai dekompozíció segítségével hajtottuk végre.

E modellen kívül munkánkban szintén hangsúlyos szerep jut egy másik modellnek, a frankofón tárgyszó-elméletnek. Ez az elméleti keret azt tűzi ki célul, hogy a szavakat azok igei, melléknévi vagy főnévi predikátumaikkal való kockurenciák alapján osztályozza. E modell szerint ez a predikátum általános vagy sajátos lehet a főnevek szemantikai főosztályokhoz (általános predikátum / operátor), ill. tárgyszóhoz (sajátos predikátum / operátor) való tartozása alapján.

Elemzéseink során kiindulási pontunk mindig egy egyszerű mondat volt, melyhez az eredeti mondatokat újságokból vettük (a HVG-ből magyar példák, a *Libération*-ból francia példák esetén). Tekintettel arra, hogy a kiemelt példamondataink szinte mindegyike bőven meghaladta az egyszerű mondat keretét, az elemzés előtt egyszerűsítettük ezeket.

Tézisek

1. Annak érdekében, hogy pontosabban tudjuk definiálni a kollokáció jelenségét, létrehoztunk egy elméleti, szekvenciális algoritmust, ami műveletek sorozatának a segítségével választ ad egy problémára, amely jelen esetben a verbális kifejezések szemantikai csoportosítása. Ebből adódóan megközelítésünkben a kritériumokat nem szimultán módon, hanem szekvenciálisan alkalmazzuk.
2. Algoritmusunk két blokkból áll, melyek három-három kérdést tesznek fel, így hozva létre összesen hét csoportot a kérdésekre adott válaszok alapján:

ELSŐ BLOKK : A KOMPOZICIONALITÁS VIZSGÁLATA

- Lehetséges izolálni a főnév jelentését a kifejezés jelentésében? → Tagadó válasz → 1. kategória : Nem kompozicionális szekvencia (NKSZ) nem kompozicionális főnévvel
- Lehetséges izolálni az ige jelentését a kifejezés jelentésében? → Tagadó válasz → 2. kategória : NKSZ nem kompozicionális igével
- A kifejezés jelentése megegyezik az elemek jelentésének az együttesével? → Tagadó válasz → 3. kategória : NKSZ jelentéstöbblettel

MÁSODIK BLOKK : OPERÁTOROK ELEMZÉSE

- Kiró a predikátum szemantikai restriktiókat a nem datív tárgyra? → Tagadó válasz → 4. Kategória: specifikáció nélküli kompozicionális szekvencia (KSZ)

- A predikátum általános operátora annak a szemantikai főosztálynak, ahová a kifejezés főnévi eleme tartozik? → állító válasz → 5. Kategória: KSZ általános operátorral
 - A predikátum sajátos operátora annak a tárgyosztálynak, ahová a kifejezés főnévi eleme tartozik? → állító válasz → 6. Kategória: KSZ sajátos operátorral / → Tagadó válasz → 7. Kategória: KSZ egyedi operátorral
3. Mint ahogy a fenti séma mutatja, a tényleges kollokációs kategória hiányzik az osztályozásunkból. Úgy gondoljuk ugyanis, hogy ezt a kifejezéstípust csak az egyedi operátorú kifejezések alcsoportjának érdemes tekinteni, mivel ennek elemei a csoport többi tagjától csak a felcserélhetőség esetleges korlátozottságában térnek el.
 4. A kompozicionalitást a következőképp határozzuk meg: egy szekvencia akkor kompozicionális, ha alkotóelemeinek mindegyike rendelkezik olyan autonóm jelentéssel, amely a teljes kifejezés jelentésének a részét képezi, és ha ez utóbbi csak azoknak a lexémáknak a jelentéséből áll, amik őt alkotják. Az autonóm jelentést pedig a következőképpen határozzuk meg: egy jelentés akkor autonóm, ha lehetséges egyrészt izolálni a kifejezés jelentésében és hozzárendelni a kifejezés egyik lexémáját, másrészt pedig e lexémaként ezzel a jelentéssel megjelenik olyan kifejezésekben is, melyeknek eltér a jelentése a kiinduló kifejezésétől.
 5. Ha a kifejezés egyik elemének a jelentése viszonylag közel áll ahhoz, amivel azonosítani tudnánk a kifejezésben, akkor a következő elemzést javasoljuk:
 - A kifejezés előzetes szemantikai struktúrájának a meghatározása, a két felbontani kívánt szemantéma megjelölésével.
 - A kijelentés parafrazeálása.
 - A kifejezést alkotó egyszerűbb szemantémák meghatározása.
 - A kifejezés teljes szemantikai struktúrájának a meghatározása.
 - Az egyszerűbb szemantémáknak a felbontani kívánt komplex szemantémákba való integrálhatóságának a vizsgálata.
 - Olyan részjelentések keresése a főjelentésben, amelyek a lehető legközelebb állnak ahhoz a jelentéshez, amellyel a főnév megjelenik a kifejezésben.
 - Ez utóbbi jelentés és a részjelentések egyezésének a vizsgálata.
 6. Noha az ige kompozicionalitásának vizsgálata során alkalmazott módszer elvben nem különbözik attól, amit a főnév esetében alkalmazunk, az ige kompozicionalitása némiképp különbözik a főnévétől: az ige nem rendelkezik valódi jelentéssel, hiszen szemantikailag üres, vagy, ugyan a jelentése izolálható, mégis csak az adott kifejezésben szereplő főnévvel jelenik meg. Utóbbi esetben az ige jelentése gyakran

átlátszó, csakúgy, mint az egész kifejezésé. Valójában ilyenkor csak egy nagyon specifikus, mégis átlátható jelentésről van szó. Ami pedig az előbbi esetet illeti, a szemantikailag üres igét tartalmazó kifejezések alcsoportot alkot(hat)nak a nem kompozicionális igével rendelkező nem kompozicionális kifejezések csoportjában. Egyelőre azonban algoritmusunk még nem képest elkülöníteni ezt az alcsoportot.

7. A második blokk kérdései kapcsán, melyek a főnevek szemantikai ill. tárgyosztályokhoz való tartozását és a predikátumok típusát vizsgálja, fontos megjegyezni, hogy az algoritmus mindig egy-egy jelentést vizsgál (egy adott kifejezésben) és nem egy szót, így fordulhat elő az, hogy adott lexémával alkotott kifejezések több csoporthoz is tartozhatnak.
8. Az algoritmus ellenpélda-kereséssel határozza meg, hogy egy kifejezés a specifikáció nélküli kompozicionális kifejezések csoportjába tartozik-e vagy sem. Ez azt jelenti, hogy az algoritmus felcseréli a vizsgálni kívánt kifejezés főnevét egy olyan főnévvel, mely más szemantikai osztályhoz tartozik. Ha végrehajtható ez a művelet, akkor ez azt jelenti, hogy a kifejezés nem tartozik ebbe a csoportba, tehát továbbfelelné. Ellenkező esetben viszont specifikáció nélküli KSZ-ként azonosítja az algoritmus a kifejezést.
9. Ugyanakkor, a felcserélés során óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy mekkora azoknak a szavaknak a köre, amin belül ellenpéldákat kell keresni. A probléma ugyanis az, hogy ahhoz, hogy egyértelműen meg tudjuk mondani, hogy egy kifejezés igéje a vele megjelenő főnév szemantikai főosztályának általános predikátuma-e vagy sem, elvben e főosztály összes elemének meg kellene vizsgálni az összeférhetőségét az igével, ami természetesen lehetetlen vállalkozás. Ezért azt feltételezzük, hogy ha egy véletlenszerűen választott elemmel lehetséges a felcserélés, akkor az összes többivel is az lenne.
10. Ugyanakkor az ellenpélda-keresés eredménytelennek bizonyul akkor, ha az ige a főnév szemantikai főosztályának általános operátora. Ilyen esetben két másik módszer vihet tovább minket. Egyrészt a szótárak gyakran adnak információt arról, hogy egy ige mellett milyen szemantikai főosztályhoz tartozó főnevek jelenhetnek meg. Másrészt, ha nem rendelkezünk ilyen információval, nevezetesen abban az esetben, amikor a szótárak csak a „valamit” megjelöléssel élnek, egy rendkívül nagy korpusz lehet a segítségünkre, ami elvben képes megmutatni az összes főnevet, ami az adott igével megjelenhet. Azonban, a könnyebb kezelhetőség érdekében ezekben az esetekben inkább a nyelvi intuíciónkhoz folyamodunk, és ugyanazt feltételezzük, mint

fentebb: ha egy véletlenszerűen választott elemmel lehetséges a felcserélés, akkor egy másikkal is az lenne.

11. Ahhoz, hogy a szekvencia a sajátos operátorral rendelkező kompozicionális szekvenciák csoportjába tartozzon, a három feltétel egyikének kell teljesülnie:

- Az ige sajátos operátora annak a tárgyszótálynak, ahová a főnév tartozik
- Az ige csupán örökölt egy hyperonímikus tárgyszótályból
- Az ige többszörös öröklés révén sajátos operátor

12. Ugyanis, a tárgyszótályok és a sajátos operátorok szempontjából öt jelentéstörédéket különböztethetünk meg:

- 'A' jelentéstörédék ('A_X', 'A_Y', 'A_Z', etc.) : olyan közös részjelentés, amellyel minden olyan elem rendelkezik, ami a vizsgálni kívánt főnév tárgyszótályának hyperonímikus tárgyszótályába tartozik. (amennyiben olyan tárgyszótályról van szó, amelynek nincsen hyperonímikus tárgyszótálya, ez a jelentéstörédék „üresnek” tekinthető) → öröklés
- 'B' jelentéstörédék : olyan közös részjelentés, amellyel minden elem – de csak azok – rendelkezik, ami egy adott tárgyszótályhoz tartozik.
- 'C' jelentéstörédék : olyan közös részjelentés, amellyel minden olyan elem rendelkezik, ami más tárgyszótályhoz tartozik, mint a vizsgált kifejezés főnévének a tárgyszótálya. → többszörös öröklés
- 'D' jelentéstörédék : olyan közös részjelentés, ami csak olyan néhány másik elemmel közös, ami nem alkot külön tárgyszótályt, hanem rendszerint más-más tárgyszótályokhoz tartoznak. Ez a jelentéstörédék így „alkalmi”, és azonosítása csak más elemekkel való összevetése révén lehetséges.
- 'E' jelentéstörédék ('E_X', 'E_Y', 'E_Z', etc.) : más, nem közös részjelentés, ami egyedülálló, hacsak nincs szinonimája az adott főnévnek.

Tehát, egy kifejezés akkor tartozik a sajátos operátorú KSZ csoportjába, ha az ige az 'A', 'B' vagy a 'C' jelentéstörédékek miatt kookkurál a főnévvel.

13. Ugyanakkor, a tárgyszótály-hálózat létrehozása a következő kérdést veti fel: azon túl, hogy létezik egy közös jelentéstörédék és egy sajátos operátor, vannak-e vajon más kritériumai annak, hogy egy szó egy adott tárgyszótályhoz tartozzon? Úgy gondoljuk, hogy érdemes bevezetni két további feltételt:

- Annak a jelentéstörédéknek, ami összeköti a főneveket az igével kontextuson kívül is értelmezhetőnek kell lennie, és többé-kevésbé meg kell felelnie előzetes extralingvisztikai ismereteinknek. Ez azt jelenti, hogy ez a jelentéstörédék nem

lehet 'D' jelentéstörredék, tehát alkalmi, csak az adott kontextusban megjelenő jelentés.

- Minden egyes tárgyosztálynak legalább két elemet kell tartalmaznia, melyek sem nem szinonimák, sem nem kváziszinonimák.

14. Ha egy ige egyedi operátora egy főnévnek, s így a kifejezés a hetedik csoportba tartozik, ennek elvben három oka lehet:

- Az ige a főnév 'D' jelentéstörredéke miatt jelenik meg ezzel a főnévvel: a főnévnek van egy olyan jelentéstörredéke, ami ugyan megegyezik néhány más, ugyanabba a tárgyosztályba tartozó főnév jelentéstörredékével, de ezek a szavak nem alkotnak az adott tárgyosztályon belül altárgyosztályt.
- Az ige a főnév 'D' jelentéstörredéke miatt jelenik meg ezzel a főnévvel: a főnévnek van egy olyan jelentéstörredéke, ami ugyan megegyezik néhány más, különböző tárgyosztályokba tartozó főnevek jelentéstörredékével, de ezek a szavak nem alkotnak más, teljes tárgyosztályt.
- Az ige a főnév 'E' jelentéstörredéke miatt jelenik meg ezzel a főnévvel: a közös pont, ami tehát összeköti az igt a főnévvel egy teljesen egyedi jelentéstörredék, ami nem közös más elemek jelentésével.

A harmadik eset azonban csak elméleti jellegű, ugyanis ez megegyezik azzal az esettel, amikor az algoritmus nem kompozicionális igével alkotott nem kompozicionális szekvenciaként azonosítja a kifejezést, hiszen ilyenkor a predikátumnak csak egy egyedi – alkalmi – jelentése van, ami miatt az ige csak egy főnévvel jelenik meg, tehát a kompozicionalitása nem felel meg a követelményeinknek.

15. Így tehát egy kifejezés akkor és csak akkor kompozicionális egyedi operátorú, ha a következő három feltétel mindegyike teljesül:

- A kifejezés csak kompozicionális elemekből áll (szabad konstituensek, nem datív tárgy és predikátum)
- Olyan predikátummal rendelkezik, ami szemantikai restriktiókat ró a nem datív tárgyára
- Olyan predikátummal rendelkezik, ami sem nem általános, sem nem sajátos predikátuma annak a tárgyosztálynak, ahová a főnév tartozik.

16. Úgy gondoljuk, hogy az ebbe a csoportba tartozó kifejezések közül csak azok kollokációk, amelyekben a szinonimikus felcserélés akadályozott. Ami a szinonimia fogalmát illeti, a következő pontosításokkal éltünk munkánk során:

- Először, úgy véljük, hogy a szinonímia, mint kiinduló alapfogalom, csak egy adott jelentés esetén értelmezhető. Következésképp egy polyszém szó több tárgyszályhoz tartozik (vagy legalábbis tartozhat), hiszen a tárgyszályba való tartozást egy jelentés határozza meg.
 - Másodsor, egy tárgyszály olyan elemekből áll, melyek mindegyike tartalmaz egy 'B' jelentéstörédéket, tehát azt a jelentést, ami az adott tárgyszályhoz való tartozását indokolja, ellenben ezeknek az elemeknek a jelentése más jelentéstörédékekből is áll. Ha ezeknek a további jelentéstörédékeknek a különbsége jelentős, a két szó nem szinonim, noha egy tárgyszályhoz tartoznak.
 - Harmadsor, a fenti két állításból adódóan következik az, hogy egy adott elem szinonimájának a lehető legalsóbb szinten kell lennie abban a hierarchizált osztályszerkezetben, amelyben az adott elem található, és nem lehet más jelentéstörédéke ('E_{X, Y, etc.}'), mint az adott elemnek.
 - Végül, negyedsor, egy adott jelentést egy autonóm jelentéstörédék határoz meg, és nem egy alkalmi, ami csak néhány kifejezésben található. Ennek van egy fontos következménye a szinonímia szempontjából. Noha két elem összeköthető lehet egy alkalmi, 'D' jelentéstörédék révén, mégsem lesznek szinonimák, hacsak nem ettől a 'D' jelentéstörédéktől függetlenül.
17. Láttuk, hogy a 15. pont három feltételének eleget tevő kifejezések csak két esetben rendelkeznek egyedi operátorral:
- Vagy a szó nem illeszkedik semmilyen specifikus tárgyszályba, csak egy hyperonimikusba,
 - Vagy az ige a főnév alkalmi, 'D' jelentéstörédéke miatt alkot kifejezést a főnévvel, ami ezt a jelentéstörédéket csak néhány, más tárgyszályba tartozó szóval osztja.
18. Következésképp, egy specifikus operátorú kompozicionális kifejezésben csak akkor lehetséges a szinonimikus felcserélés, ha:
- Az egyedi operátornak a kifejezésben megjelenő jelentése folytán van szinonimája. A felcserélés elvben lehetséges.
 - Azok a szavak, amelyek megjelenhetnek az igével, egy tárgyszályhoz tartoznak ugyan, de nem alkotnak különálló tárgyszályt. Ebben az esetben ezek a szavak szinonimák, a felcserélés tehát lehetséges.
 - Azok a szavak, amelyek megjelenhetnek az igével, egy tárgyszályhoz tartoznak, de nem alkotnak külön tárgyszályt, és vannak külön-külön szinonimáik. A felcserélés ezekkel a különálló szinonimákkal elvben lehetséges.

Így, a szinonimikus felcserélés akadályozottsága tehát annyit jelent, hogy noha a fenti három eset valamelyike ugyan fennáll, ennek ellenére mégsem lehetséges a felcserélés, nevezetesen a nyelvi szokások miatt. Ha ilyen esetről van szó, kollokációról beszélhetünk. Úgy gondoljuk azonban, hogy ezeknek az eseteknek a száma nem elegendő ahhoz, hogy különálló, kollokációs csoportba rendezzük ezeket a kifejezéseket. Ezért tekintjük tehát ezeket a kifejezéseket kompozicionális, egyedi operátorú szekvenciáknak, melyekben a szinonimikus felcserélés akadályozott.